

Галина Зеленько

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ КОНСТРУКТИВНОЇ ОПОЗИЦІЇ В КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ

У пропонованій публікації проаналізовано взаємозв'язок моделей демократичного транзиту та наступного оформлення інституційного середовища, яке сприяло формуванню конструктивної опозиції в країнах Вишеградської групи, а також інституційні фактори, які сприяли зниженню рівня конфліктного потенціалу у процесі демократичного переходу, що зумовило відносно лінійний перехід до фази консолідованої демократії.

Ключові слова: конструктивна опозиція, інституційні передумови, інституційне середовище, політичні актори, Вишеградська група.

***Zelenko Galina.** In this present publication author analyzes the correlation between democratic models of transit and the subsequent formation of the institutional environment, which contributed to the formation of constructive opposition in Visegrad countries. Analyzes the institutional factors that have contributed to the reduction of conflict potential in transition that caused relatively linear phase transition to consolidated democracy.*

Key words: constructive opposition, institutional prerequisites, an institutional environment, political actors, Visegrad group.

В Україні політичним процесам усіх років незалежності притаманні глибокі внутрішньовладні (парламентські, урядові, конституційні) політичні кризи, в основі яких протистояння влади та опозиції передусім у межах парламенту. Зазвичай у цьому конфлікті застосовуються неконвенційні методи політичної боротьби, які супроводжуються зривом засідань парламенту, роботи у комітетах, блокуванням парламентської трибуни, особистими образами, шантажем тощо. Звісно, це не тільки знижує ефективність роботи парламенту, а підриває довіру до парламенту як органу державної влади, нівелюючи його роль у суспільно-політичному житті. Як наслідок – такі явища обертаються стагнацією і дивовижною непослідовністю соціально-політичного розвитку країни. Звісно, у

цьому процесі є багато причино-наслідкових зв'язків і помилково було б вважати інституційну неспроможність парламентської опозиції наслідком політичних конфліктів (саме парламентська опозиція є зачинщиком політичних скандалів), однак саме такий стан справ, на переконання автора, є основною причиною внутрішньопарламентських криз. Понад те, вести мову про те, що в країні є конструктивна опозиція, яка виконує належні їй функції, не доводиться.

З огляду на це постає питання інституційної спроможності механізмів, які б давали можливість меншості (політичній опозиції), незважаючи на те, що вона є меншістю, брати участь у формуванні політичних рішень, оскільки це є умовою розвитку консоціальної демократії в полісегментних суспільствах, яким є Україна. Для пошуку відповіді на ці питання доречно звернутися до політичної практики країн Вишеградської групи (ВГ), які також є транзитними, але вже перейшли у фазу консолідованої демократії, що дає підстави стверджувати про можливість залучення інституційних чинників для своєрідного «підтягування суспільств» до вищого рівня розвитку і, відповідно, до формування певних інституційних рамок для конструктивної взаємодії влади та опозиції. Тому у цій статті ставиться за мету проаналізувати саме інституційні умови як середовище формування і функціонування парламентської опозиції в країнах ВГ.

Теоретичне обґрунтування процесів формування конструктивної опозиції в транзитних країнах. Немає потреби обґрунтовувати важливість політичної опозиції для нормального політичного процесу, однак її якість, формат існування обумовлюють вибір методів політичної боротьби (конвенційні або неконвенційні). Тому, звісно, кожна країна прагне до формування саме конструктивної опозиції. Інститут конструктивної опозиції – це сукупність правил і зовнішній механізм спонукання до виконання цих правил. Причому одне з цих правил являє собою вибір стратегії співпраці як основний тип взаємодії влади та опозиції. За твердженням Ю. Абдуллаєвої, це правило є неформальним, а санкції виступають в неявній формі зростання транзакційних витрат [1, с. 45]. Зміст цих правил і їх ефективність відіграють найважливішу роль для зародження конструктивної опозиції як акту кооперативної взаємодії. Правила – це сукупність формальних інститутів, які

утворюють інституційне середовище, в якому й реалізується обрана політичними акторами стратегія взаємодії. Отже, інститут конструктивної опозиції – це норма взаємодії влади і опозиції, яка як основна стратегія цієї взаємодії використовує стратегію співпраці і реалізує її у формі інституційної практики у відповідному інституціональному середовищі [1, с. 46].

Для формування інституціонального середовища у транзитних країнах вдаються до залучення відповідних політичних інструментів, одним з основних з-поміж яких є тип виборчої системи. Таким чином, електоральні цикли відіграють особливу роль й істотно стимулюють згаданий потік транзакцій, збільшуючи їх інтенсивність по мірі наближення до виборчої кампанії і надаючи їм тим самим циклічного характеру. Кінець електорального циклу (вибори) є моментом своєрідного підведення підсумків конкурентної боротьби політичних акторів за право укладання своєрідного договору з виборцями або своєрідного політичного тендера.

Для збереження правил паритетної взаємодії влади та опозиції, а також для нормального (з мінімальними трансакційними витратами) функціонування політичного процесу, який у західному світі характеризується як «принцип гойдалок», важливим є забезпечення інформаційної та ресурсної асиметрії. Сукупність цих інститутів, які зазвичай мають розгалужену структуру, утворюють інституціональне середовище, в оточенні яких формуються і функціонують інститути кооперативної взаємодії влади та опозиції. Масштаб і складність систем, які належать до інституціональних умов, природним чином залежать від величини сфери охоплення інституту кооперативної взаємодії влади та опозиції. Ця взаємодія може здійснюватися на рівні переговорного процесу, учасниками якого є лідери правлячої та опозиційної груп, на рівні міжпартійної конкуренції і, зрештою, на загальнонаціональному рівні [1, с. 47]. Зі створенням демократичних механізмів зміни влади як інструменту розв'язання політичних конфліктів, умов для цивілізованої політичної конкуренції, відбувається неминуче залучення суспільства у політичний процес, насамперед через вибори, тим самим збільшується кількість фактичних носіїв демократичних інститутів, у тому числі інституту конструктивної опозиції. І якщо роль інституціональних умов у нормотворенні інституту конструктивної опозиції

можна визначити як статичну, то їх роль у еволюційному розвитку цього інституту характеризується перш за все динамічним аспектом. Таким чином, життєвий цикл інституту у спрощеній інтерпретації представляють у вигляді двох етапів: інституціонального проектування (пошук норм і формування потрібної сукупності норм) та інституціональної реалізації (формування відповідних норм і стійких інституціональних практик), а сам інститут – у вигляді двох змінюючих одна одну фаз – інституціонального проекту і власне політичного інституту чи інституціонального середовища.

Відповідно до окресленого алгоритму визначимо етапи інституціоналізації політичної опозиції у країнах ВГ: перший етап – функціонування політичної опозиції у формі протоінституту (до 1989 р.), який закінчився проведенням круглих столів і розпадом авторитарних політичних режимів; другий етап можна датувати 1990-ми роками – у цей період відбувалося правове проектування опозиції як політичного інституту; третій етап – від початку 2000-х років – період, коли можна вести мову про формування відповідних політичних практик з повноцінною політичною конкуренцією, заснованою на політичному консенсусі щодо основних соціально-політичних розмежувань, наявних у цих країнах.

Наявність конструктивної опозиції у формі протоінституту характерне тільки для посткомуністичних країн, де мав місце договірний тип політичного переходу, який і заклав передумови для формування спочатку правил процедурного консенсусу стосовно основоположних політичних інститутів, а згодом і самого процесу досягнення процедурного консенсусу через:

- Регулярне проведення чесних і конкурентних виборів.
- Можливість громадян претендувати на обіймання виборних посад;
- Відсутність репресій стосовно політичної опозиції.
- Право громадян створювати незалежні асоціації та організації.
- Вільний доступ громадян до джерел альтернативної інформації.
- Наділення вибраних посадових осіб конституційним правом контролю за урядовими рішеннями.

Перераховані правила становлять основу договірних відносин, які лягли в основу створюваних політичних інститутів на

підставі запровадження нових конституційних положень (через прийняття нових конституцій або внесення змін до чинних соціалістичних конституцій) перейшовши з часом у звичні політичні практики [2, с. 11–20].

Нове інституціональне середовище в країнах ВГ поєднувало в собі насамперед такі інститути, як принципово іншу структуру державної влади та рівні повноважень її суб'єктів, тобто форму державного правління, незалежну судову систему та ЗМІ, інститут виборів, партійно-виборчу систему та ін., кожен з яких у сукупності сприяв формуванню конструктивної опозиції як інституціональних умов, в яких виконуються перераховані критерії процедурної демократії і реалізується принцип (у термінах А. Пшеворськи) «невизначеності результатів за визначеності процедур» [3].

Отже, за визначенням Ю. Абдуллаєвої, принципово значимими інституціональними умовами формування конструктивної опозиції в країнах ВГ були правила процедурної демократії, які розроблялися і приймалися політичними акторами на консенсусній основі, причому на етапі інституціонального проектування у формі інституціонального консенсус-проекту, а на етапі інституціональної реалізації у формі інституціонального консенсус-середовища [1, с. 62]. Зауважимо, що така етапізація є умовною і у кожній з країн ці етапи розгорталися у різні хронологічні періоди (найдовше у Словаччині). У реальності ці етапи є взаємопов'язаними і взаємопідпорядкованими, де перша фаза є необхідною, а друга – достатньою умовою для формування конструктивної опозиції, що можливо тоді і тільки тоді, коли інституціональні умови зберігають свою консенсусну основу протягом усього життєвого (технологічного) циклу.

Поряд з об'єктивними причинами, які супроводжували процеси формування конструктивної опозиції, на цей процес безпосередній вплив мали процедурні та структурні фактори (за А. Мельвілем) [4, с. 6 – 38]. У країнах ВГ формування процедурних факторів відбувалося в умовах вкрай розбалансованих політичних систем, супроводжуваних правовим вакуумом, де політичні актори змушені були ухвалювати політичні рішення задля зниження рівня політичних ризиків, які надходили від розбалансованої політичної системи, таким чином впорядковуючи «політичний хаос», який був неминучим після зламу попередньої

системи. На цьому етапі визначальну роль відіграли персональні якості політичних лідерів, причому і тих, хто представляв правлячі політичні сили, і тих – хто представляв опозиційні, які змогли елементарно втримати ситуацію, стримуючи політичне свавілля, джерелом якого були, передусім, радикали.

Тобто динаміка і характер розвитку інституціональних умов визначає власне динаміку і характер еволюції власне політичної опозиції. Зрештою, динаміка співвідношення сил між владою та опозицією, жодна з яких не була монолітною і включала в себе як поміркованих, так і радикально налаштованих, і визначила подальший тип політичної взаємодії.

Передумови формування політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. Традиції взаємодії влади та опозиції слід шукати в історичній практиці цих країн. Нинішні соціально-політичні розмежування насамперед зумовлені історично. Так, на думку дослідників процесів інституціоналізації в транзитних країнах, саме модель демократичного переходу від авторитаризму до демократії зумовила наявний інституціональний дизайн. Стосовно країн ВГ, то там поряд з моделлю переходу інституційний дизайн обумовлений ще й їх членством у ЄС, що, власне, й дало підстави класифікувати наявну у цих країнах модель модернізації як ендогенно-екзогенну.

Перші групи антитоталітарного спрямування в країнах, які зараз утворюють ВГ, з'явилися у 50-х роках ХХ ст. Змістом боротьби дисидентів була лібералізація політичних режимів. Вони існували як мережа неформальних ініціатив. Звісно, у всіх країнах, де були поширені громадські рухи, робилися спроби їх придушити, однак наслідки були різні. Так, найвищий рівень протистояння влади і громадських організацій спостерігався у Польщі та Угорщині. У Польщі намагання уряду Е.Герека протистояти громадським ініціативам наштовхнулися на серйозний опір. В Угорщині також навіть найлояльніший режим Я. Кадара був далекий від того, щоб миритися з опозиційним рухом. Але політика компромісу, яку сповідував лідер Угорщини, давала опозиції більші можливості для маневрування: з опозиціонерами боролися шляхом позбавлення права друкувати їхні праці, обмеження їх

виступів (як форми спілкування з громадськістю) тощо. Звісно, багато дисидентів змушені були виїхати за кордон. Але ті, що залишилися, згодом заснували самвидав, який поширював літературу, заборонену режимом.

Більшою реакційністю відзначалася політика чехословацької влади щодо опозиціонерів. Членів підпільного руху за права людини (Хартія 77) регулярно допитувала поліція, їм не давали можливості працювати за фахом і навіть позбавляли волі. Тому поступово дисидентство набуло форм переважно індивідуального протесту. Тобто керівництво компартій тодішніх країн ЦСЄ було сповнене рішучості будь-що утриматися при владі. Однак, намагаючись локалізувати початкові форми громадянської активності, вдавалися не до заборони, а регламентації діяльності різноманітних соціальних ініціатив – профспілок, різноманітних освітніх організацій, творчих спілок тощо.

Проте під тягарем економічних проблем політична ситуація у країнах регіону загострилася. Підтвердженням цьому стали спроби так званого «соціалістичного оновлення» на початку 80-х років ХХ ст. Зокрема, у Польщі «для зміцнення законності і гарантій прав і свобод громадян» були створені Головний адміністративний суд, Державний і Конституційний трибунали, незалежний інститут представника з прав громадян. Було розширено роль «союзницьких партій» – Об'єднаної селянської партії і Демократичної партії – у визначенні політики, управлінні державою.

В інших країнах ВГ політична обстановка, яка характеризувалася наявністю розвинених форм суспільної самоорганізації, з одного боку, і дедалі більшою втратою легітимності комуністичних урядів, з іншого, уможливила створення політико-правових та економічних передумов для інституалізації громадянського суспільства; найбільшого розмаху опозиційні рухи досягли у Польщі та Угорщині (польська «Солідарність» наприкінці 1981 року налічувала 9447 тис. членів [5, с. 124]). На основі цих рухів відбувалася політична структурізація суспільств – по-перше; по-друге, в умовах соціалістичної системи у Польщі та Угорщині почали формуватися інструменти впливу парламентської опозиції завдяки спробам їх легітимізувати, а не заборонити. Натомість у країнах, де опозиційні рухи заборонялися, політична напруга зростала, але мала проти-

лежні наслідки, спричинивши зростання масштабів неконвенційних методів боротьби.

Хоча на перших порах більша жорсткість авторитарного режиму ускладнювала формування опозиції у масштабах усього суспільства у Чехословаччині. Після придушення антиурядових виступів 1968 року і посилення авторитаризму діяльність і вплив опозиції не набули такого розмаху, як це було у Польщі та Угорщині. Вважається, що найменший вплив зовнішнього – «радянського» – чинника був у Польщі та Угорщині, де екзогенні фактори справді мали другорядну роль, тоді як в Чехословаччині саме екзогенний чинник виявився вирішальним (так званий «ефект доміно»), коли авторитарні еліти розпочали процеси лібералізації під впливом перетворень, уже започаткованих Польщею та Угорщиною, що спричинило тотальну (часто безконтрольну) лібералізацію всіх сфер життя.

Зміст вимог громадських рухів також істотно трансформувався протягом 1980-х років. Якщо спочатку рухи декларували прихильність до проведення перетворень, то потім перейшли у непримиренну опозицію, ставлячи питання про докорінну зміну режиму. Визнання владою вимог громадських рухів, діяльність яких набула яскраво вираженого політичного забарвлення, означала руйнування монолітності соціалістичної політичної системи.

Проте впливовість опозиційних рухів була неоднаковою у соціалістичних країнах. Однак поява відкритої опозиції, яка прагнула перерозподілу влади і зміни моделі суспільно-політичного устрою, сприяла поступовому визріванню консенсусу, повільній легітимації альтернативної ідеології, легалізації нових політичних сил. Оскільки саме Польща виявилася локомотивом у процесах демократизації, детальніше зупинимося на феномені *польської «Солідарності»*.

Так, масштаби акцій протесту у Польщі стали несподіванкою як для влади, так і для суспільства. Слід наголосити, що важливим елементом розвитку ініціатив громадянського суспільства у цій країні були тісні зв'язки між польськими борцями за громадянські права і західними організаціями, створеними польськими емігрантами. Не дивно, що спершу «Солідарність» багатьма дослідниками розглядалася як вирошена американськими спецслужбами контр-

революційна організація, яка скористалася довірою польського народу і помилками колишнього партійного керівництва країни. Якими б не були версії появи опозиційних рухів – досягти подібної масовості рухи мали змогу лише за умови наявності внутрішніх передумов – формування своєрідної «революційної ситуації».

Зокрема, профспілка «Солідарність» виникла на хвилі масового руху робітничого протесту, витoki якого лежать у політичній кризі 1956 року, студентських виступах у березні 1968 року, масових страйках робітників у грудні 1970 року, акціях протесту проти підвищення цін у січні – лютому 1971 року та в червні 1976 року. До другої половини 70-х років належить створення у Польщі перших опозиційних рухів та організацій – Комітет захисту робітників, Рух захисту прав людини та громадянина, студентський комітет Солідарності у Кракові, установчий комітет вільних профспілок у Катовіце, Рух молоді Польщі тощо. З літа 1977 року масово почали створюватися незалежні видавництва, які поширювали нелегальні газети та журнали.

На кінець 1970-х років з усією очевидністю проявився крах економічної політики тодішнього керівництва країни на чолі з Е.Герекком. Розпочата популістськими лозунгами на кшталт «Обличчям до Заходу!», «Квартиру – кожному!» і здійснювана ним політика необмежених кредитів призвела до величезного зовнішнього боргу, який у 1980 році становив близько 20 млрд дол., значного підвищення цін, дефіциту на продовольчому ринку. В країні один за одним виникали «тютюнові», «м'ясні» та інші кризи. Це спричинило нову хвилю страйків, організованих страйковими комітетами. На кінець серпня 1980 року їх кількість сягнула 304. Слід наголосити, що від самого початку страйкового руху страйкові комітети були підтримані польською інтелігенцією, що сприяло запозиченню прогресивних ідей від найдієвішого прошарку соціуму. 17 вересня 1980 року у Гданську відбулося злиття страйкових комітетів і утворення на їх основі Незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність», яку очолив 37-річний Лех Валенса. Профспілка мала у своєму розпорядженні величезну матеріальну та фінансову базу і вже не відповідала своєму офіційному статусові незалежної профспілки, а становила добре структурований суспільно-політичний рух. Поступово до соціальних вимог додалися вимоги

прийняття законів про профспілки та цензуру, доступ до ЗМІ, створення громадської комісії з контролю за забезпеченням продовольством тощо. Зрештою, з прийняттям програми діяльності «Солідарності» у 1981 році країні було представлено документ, який містив цілісну програму зовнішньої та внутрішньої політики для країни. Вона відкрито вимагала від влади своєї участі в керівництві країною, у вирішенні економічних та політичних питань.

Поряд з активізацією діяльності «Солідарності» інтенсифікувався рух комуністів. Усередині Польської Об'єднаної Робітничої партії (ПОРП) ставилося питання розвитку внутрішньопартійної демократії, докорінної перебудови партії. Гучніше звучали заклики вести діалог із «Солідарністю», притягнути до відповідальності комуністів, винних у «доведенні країни до катастрофи».

Зрештою, протистояння комуністів та «солідаристів» нагадувало «гру на випередження», в якій тимчасово перемогли комуністи, заборонивши «Солідарність» і ввівши в країні воєнний стан наприкінці 1981 року. У подальшому боротьба продовжувалася, але вже за наявності жорсткого протистояння всередині «Солідарності» між прихильниками концепції «тривалого маршу» або «підпільного суспільства» – і радикалами, які підтримували ідею «одночасного удару». Відповіддю на численні арешти була програмна заява, в якій серед основних завдань було визначено: бойкот існуючих державних організацій та інститутів, створення на противагу їм власних незалежних структур, боротьба за економічні інтереси трудящих, у тому числі шляхом проведення страйків.

Під впливом діяльності «Солідарності», а також внаслідок недолугої урядової політики суттєво змінилася політична свідомість поляків. За даними Інституту філософії та соціології Польської АН у 1983 – 1985 роках лише 44% поляків підтримували ідею владних відносин соціалістичного типу і відповідної системи політичних цінностей, установок та орієнтацій [6, с. 239 – 243].

Початок перебудови в СРСР і чергова економічна криза у Польщі 1987 – 1988 років викликала поживлення «Солідарності». На 1989 рік політична криза загострилася настільки, що всім політичним акторам стало зрозуміло, що виходом із ситуації може бути загальна дискусія, яка і ввійшла в історію як «круглий стіл» з представниками різних громадських та робітничих рухів, і, зрештою,

легалізація «Солідарності». Таким чином, діяльність «Солідарності» створила прецедент у країнах Соціалістичної співдружності, продемонструвавши можливість «розбудови давно забутих соціальних тенденцій і наголосивши на тому, що тріщини у позірно монолітній тоталітарній системі можна використати для відродження громадянського суспільства» [7, с. 129]. Рівень розмаху рухів, соціальний склад їх учасників зумовив спосіб демократичного переходу і своєрідну спрямованість «оксамитових революцій». Однак, на наш погляд, їх слід вважати радше неінституалізованою формою громадянської активності, яка прискорила процеси його розвитку.

Моделі переходу до демократії. Рівень розвитку суспільно-політичних рухів безпосередньо позначився на способах зламу авторитарної системи у країнах ВГ, де з усією очевидністю проявилися дві основні моделі демократичного переходу. У Польщі та Угорщині демократичний перехід кваліфікується як *реформа, узгоджена між владою та опозицією* (за С. Вятром) [8]. Тобто мала місце самовідмова частини правлячої авторитарної еліти від влади, яка стала можливою за наявності високого рівня політичного плюралізму і розмаху руху реформаторів всередині правлячого режиму, які здобували перевагу над консерваторами, противниками змін. В обох країнах політика лібералізації, розпочата авторитарними урядами, вже на кінець 1989 року привела до плюралізації суспільного та політичного життя в межах недемократичної системи.

Схожою була ситуація і в Угорщині, де розвивався незалежний видавничий ринок, пацифістські та екологічні рухи, які поряд із суспільно-політичними рухами стали основою для формування інститутів громадянського суспільства. Проте в Угорщині, на відміну від Польщі та Чехословаччини, авторитарний режим протягом 1980-х років все ще спирався на деякі економічні досягнення, які з'явилися завдяки застосованій політиці лібералізації в економічній сфері. Але і в Угорщині наприкінці 1980-х років економічна ситуація різко погіршилася. На тлі плюралізації суспільства та політичного життя опозиційні настрої максимізувалися, динамічно формувалися незалежні громадські, молодіжні організації та профспілки, політичні партії та рухи (Угорський демократичний форум, Новий березневий фронт, Союз молодих демократів, Демократичний союз працівників науки, Незалежна

партія вільних землеробів та ін). Крім того, в Угорщині, на відміну від Польщі, опозиційні угруповання набули форм політичних партій, а не професійних спілок. Саме під тиском опозиційних сил, а також під впливом польських подій в Угорщині відбувся діалог «за трикутним столом», у ході якого був підписаний прогресивніший документ, ніж у Польщі. Тим самим в Угорщині були закріплені підвалини демократичної політичної системи.

Демократичний перехід у Чехословаччині кваліфікується як *політичний перелом*, або *абдикація*, коли спостерігається цілковите падіння структур недемократичного режиму та заміщення авторитарних еліт – цілком або частково – опозиційними. Так, чехословацька комуністична еліта не вдалася до лібералізації політики. Навпаки, авторитарний уряд застосовував політику репресій та залякування опозиціонерів. Лише наприкінці 1980-х років маніфестації та виступи набули масового характеру і поклали початок розвитку загальнодержавних форм самоорганізації суспільства насамперед за критерієм ставлення до правлячого режиму.

Загалом політична структура центрально-східноєвропейських суспільств стала виразною лише наприкінці 1980-х років (у Польщі дещо раніше – на початку 1980-х років) [9, с. 163–167]. Причому ступінь легітимності авторитарних політичних режимів обернено пропорційний ступеню суспільної самоорганізації. Більша ліберальність правлячих режимів у Польщі та Угорщині зумовила формування опозиції режимові у масштабах усього суспільства, а утвердження політичного плюралізму, поряд з локальним – на загальнодержавному рівні (суспільно-політичні рухи та політичні партії створювалися як загальнодержавні). Тим часом у Чехословаччині жорсткіша політика авторитарного режиму стримувала загальнодержавні форми суспільної самоорганізації, привівши до формування суспільно-політичних рухів і політичних партій здебільшого за географічним критерієм (на противагу партіям, створеним на території Словаччини, створювалися партії у чеській частині країни; відповідно й діяльність створюваних організацій спрямовувалася передовсім на політичний сепаратизм, у другу чергу – на зміну політичного режиму).

І хоча лінії поділу між окремими типами процесів демократизації надто розмиті, проте проведений аналіз чітко засвідчує

наявність двох моделей переходу: Польща та Угорщина, з одного боку (у цих країнах розвиток опозиції уможлиблювався завдяки політиці лібералізації, здійснюваної соціалістичними урядами), з іншого – Чехословаччина, де опозиція мала радше фрагментарний, епізодичний характер.

Безпосередній вплив на інтенсивність демократичного переходу і формування «правил гри» між владою та опозицією мала тривалість підготовчої фази переходу до демократії, яка в Угорщині налічувала кілька місяців, у Польщі – майже 10 років. У Чехословаччині підготовчої фази як такої не було – «демократизація практично одразу ж ввійшла у фазу вирішення» [10, С. 35]. Майже не було реформаторів у цих країнах і серед правлячої еліти, що ускладнювало можливості ініціювання змін зсередини. Опозиція була нечисленною і неконсолідованою. Тому падіння авторитарного уряду було здебільшого наслідком екзогенних впливів (лібералізація і наступний розпад СРСР, політичні події у Польщі).

Але ліквідація авторитарного режиму не тотожна формуванню режиму демократичного. Безперечно, між цими двома станами існує перехідний період, у процесі якого постсоціалістичні країни мали створити умови, необхідні для утвердження демократії. Для країн ЦСЄ демократичний транзит означав створення демократичних інститутів як номінальне завдання і утвердження демократичних процедур, як завдання стратегічне.

Важливий висновок з приводу характеру переходу зробив у своєму дослідженні А. Пшеворські. Зокрема, аналізуючи моделі переходів до демократії, він зазначає, що «стабільність режиму залежить від присутності (відсутності) переконливої альтернативи даному політичному режиму у той момент, коли він втрачає свою легітимність. Якщо на момент втрати йому немає іншої альтернативи, громадяни не можуть зробити осмисленого вибору на користь утвердження нових компромісних інститутів. У цьому разі ініціативу перехоплює та ж таки, хоча й частково заміщена, номенклатура» [3].

Наслідком політичного протистояння 1981 – 1989 рр. у **Польщі** став вибір політичними акторами – ПОРП та «Солідарності» стратегії співпраці як еволюційно-стабілізаційної стратегії. Завданнями круглого столу було розроблення правил гри – проекту

нових інституціональних умов, які б забезпечили процеси взаємоузгодження інтересів правлячих та опозиційних політичних сил – створення відповідних інституціональних умов, які б сприяли постійному пошуку політичного консенсусу в умовах трансформаційних перетворень. Робота круглого столу у Польщі тривала близько двох місяців. Принцип відбору учасників круглого столу пізніше ліг в основу реалізованої і Польщею, і іншими країнами ВГ моделі консоціальної демократії, коли екстремістські групи були принципово не залучені до переговорного процесу. Принцип консенсусу, покладений в основу реалізації домовленостей круглого столу, створив своєрідне інституційне середовище для відторгнення екстремістськи налаштованих організацій, змусивши їх домовлятися.

В *Угорщині* політичні консультації влади та опозиції розпочалися 22 квітня 1989 р., на яких були оговорені принципові взаємоприйнятні умови для власне продовження переговорів, і тільки після цього була обрана стратегія співпраці, яка ввійшла в історію як революція-еволюція. Звісно, що ці домовленості мали ситуативний характер, але паритет сил влади та опозиції змушував триматися обидві сторони конфлікту в певних рамках (заохочення співпраці і покарання опортунізму), що й дало змогу на конституційному рівні затвердити досягнуті домовленості і провести перші незалежні парламентські вибори на конкурентній основі.

Інституціональне проектування правил процедурної демократії, причому на консенсусній основі, становило мету і зміст переговорного процесу, який відбувався в рамках угорського круглого столу. Зауважимо, що робота Національного круглого столу розпочалася 13 червня 1989 р. і тривала три місяці. В його роботі, крім правлячої Угорської соціалістичної робітничої партії, брали участь 9 партій та організацій, традиційні громадські організації, профспілки, які представляли опозицію.

Основними принципами роботи круглих столів в обох країнах були: принцип відбору учасників, принцип рівноправ'я, принцип вирішення спірних питань на компромісній основі. Відповідно, й круглі столи мали певну організаційну структуру, зокрема, було створено шість спеціальних комісій: конституційної, з регулювання діяльності партій, з проблем виборів, щодо зміни кримінального

законодавства, з правових гарантій опозиційних політичних сил, з інформації, з правових гарантій від політичного насильства.

Незважаючи на наявні суперечності, учасниками круглих столів і у Польщі, і в Угорщині було досягнуто політичних компромісів і підписано відповідні договори восени 1989 р. [11, с. 34]. Домовленості містили принципові положення щодо зміни форми державного правління, внесення змін до Конституції, запровадження поста президента, підготовки законодавства про політичні партії, проведення на багатопартійній основі вільних виборів до Державних Зборів (парламенту) [12, с. 59 – 60]. Таким чином, круглі столи виконали свою основну роль з узгодження політичних інтересів і вироблення на консенсусній основі основних принципів та юридичних норм переходу до правової держави. А в міру вирівнювання ресурсних можливостей сторін через ослаблення правлячих політичних сил, а з іншого боку – через нарощування мобілізаційного потенціалу опозицій та перетворення їх у рівноцінних політичних акторів, інтенсифікацію їх ролі через створення повноцінних механізмів для політичної участі організованих політичних інтересів (політичних партій) і відповідного переходу до еволюційної моделі кооперативної взаємодії. Вибір стратегії співпраці в умовах політичної нестійкості, коли країни проходили своєрідну точку біфуркації, звісно, не був визначений наперед, але був результатом сукупної взаємодії різних суб'єктивних факторів. І, у першу чергу, наявність політичної волі усіх учасників круглого столу і розуміння ризиків, які йшли від політичної нестабільності, визначили наступне переведення політичного конфлікту у конструктивну фазу і формування відповідних «правил гри», які задовольняли основних політичних акторів. Тим самим були створені умови для утвердження конструктивної опозиції, оскільки опозиційним силам не потрібно було вдаватися до неконвенційних політичних дій для того, щоб заявити про свою політичну позицію чи реалізувавши свої програмні положення, перейшовши шляхом виборів у розряд правлячої політичної сили.

Звісно, що розробка консенсус-проектів інституціональних умов, яка відбувалася під впливом процедурних факторів, означала тільки створення відповідних рамок політичної поведінки політичних акторів, а не остаточного утвердження консенсусних

принципів взаємодії влади і опозиції і формування конструктивної опозиції. Але фіксація санкцій, які могли б бути застосовані у разі виходу за рамки цих правил, і відповідні наслідки неконвенційних дій робили їх порушення непривабливими основним політичним акторам. Тобто, важливо було, щоб процес інституціоналізації, який поступово відбувався за деформалізуючого впливу структурних факторів, не втратив би своєї консенсусної основи. До того ж, у країнах ВГ суттєвим структурним фактором був фактор руху у напрямі ЄС. **Чехословаччина.** Вище зазначалося, що у цій країні модель переходу класифікується як абдикація, відповідно процедурного консенсусу у фазі формування протойнститутів («правил гри») не відбулося. Незважаючи на це, і Чехії, і Словаччині вдалося досягти формування конструктивної опозиції іншим способом. На відміну від Польщі та Угорщини, взаємодія влади та опозиції у цій країні тривалий час велася за принципом гри «з нульовою сумою». На наш погляд, причина в тому, що співвідношення правлячих та опозиційних сил не було паритетним. Відповідно, опозиційні політичні сили чинили менший тиск на владу. В Чехословаччині більша лояльність до політичного режиму пояснювалася меншим рівнем економічної кризи. Свої наслідки мала й репресивна політика уряду, який елементарно не допускав створення організованих груп інтересів. Саме тому в Чехословаччині протестні та антикомуністичні настрої формувалася у вигляді громадської думки, а не організованих політичних сил, як це було в інших країнах ЦСЄ. І коли у 1989 р. комуністичних режим у Чехословаччині посипався внаслідок аналогічних процесів у Польщі та Угорщині відповідно до «ефекту доміно», правлячі політичні сили, розуміючи стан громадської думки і бачачи приклад сусідніх країн, де на той момент уже відбулися круглі столи, змушені були піти на запровадження схожих, як у сусідніх країнах, політичних рішень, які стосувалися проведення вільних виборів, запровадження посади президента, внесення відповідних змін до Конституції. У Чехословаччині це була своєрідна «гра на випередження», у якій правляча партія під керівництвом М. Якеша (Г. Гусак у 1987 р. був зміщений з поста лідера Комуністичної партії Чехословаччини) сподівалася й у подальшому переймати ініціативу. Хоча початково політичні сили намагалися діяти за

зразком СРСР, реалізуючи горбачовську модель перебудови (у авторстві В. Адамеца – прем'єр-міністра з жовтня 1988 р.). Однак поступово зростала політизація громадянських ініціатив, які набували форм вуличних демонстрацій. Зокрема, йдеться про вуличні демонстрації серпня – вересня 1988 р., тиждень Яна Палаха в січні 1989 р., протестні акції 1989 р. Нестандартним виявом громадянської активності були підписні акції – підписна ініціатива діячів культури в січні – лютому 1989 р. як реакція на розгін демонстрантів під час проведення заходів на вшанування пам'яті Я. Палаха, а потім у підтримку звільнення В. Гавела. Друга підписна акція 1989 р. тривала протягом літа 1989 р., яка називалася «Кілька фраз». Паралельно поживався молодіжний рух. Проте пробудження громадянських ініціатив у Чехословаччині було неспівмірним з реакцією влади і здійсненням транзиту аналогічним сусіднім країнам способом. Розв'язка настала 17 листопада 1989 р. під впливом подій у Східній Європі на Центральній площі у Празі. У цей день студенти влаштували мітинг. Однак студентська акція була жорстоко придушена, внаслідок чого постраждало близько 500 чоловік. Це стало каталізатором суспільної активності і на 20 листопада у Празі вже було близько 400 тис. демонстрантів. Аналогічні акції протесту відбулися і у Братиславі. Зусиллями В.Гавела був організований Громадянський форум. Відтак стрімкий розвиток громадянського руху змусив представників владної еліти реагувати на ці події. 24 листопада 1989 р. відбувся позачерговий пленум ЦК КПЧ, на якому М. Якеша (генерального секретаря КПЧ) було відсторонено від влади. Крім того, від влади було відсторонено більше 30 партійних функціонерів, які відзначилися особливо реакційною політикою. Також пленум прийняв програму «нових дій», намагаючись проголосити прихильність до нових дій, підтвердивши прихильність ідеям та лозунгам «соціалізму з людським обличчям» [13]. Проте часткові поступки і тактика «дозованого допуску опозиції до влади» вже не дали очікуваних результатів і новообраний лідер КПЧ змушений був подати у відставку [13]. Вже за тиждень після проведених відставок Національні збори проголосували за внесення змін до Конституції. Також були легалізовані новосформовані політичні партії. Тим самим було зруйновано монополію КПЧ на владу.

А вже 7 грудня 1989 р. обрали нового прем'єр-міністра М.Чалфу, заснували уряд великої коаліції, ключові посади в якому було віддано дисидентам. Реабілітованого А.Дубчека обрали головою парламенту, а 29 грудня 1989 р. В.Гавел став президентом Чехословаччини. Вже новосформований уряд взяв на себе відповідальність за розвиток подій у країні, провів амністію політичним в'язням (22 тис. чоловік), відмінив цензуру і оголосив про проведення вільних виборів улітку 1990 р. На виборах перемогу здобув Громадянський форум та ОПН, які отримали 46 мандатів у парламенті (КПЧ отримала 14 мандатів).

Отже, характерною рисою «оксамитової революції» у Чехословаччині був не компроміс між владою та опозицією, а повне заміщення правлячої еліти опозиційними силами. Це дало змогу сформувати досить однорідний уряд, де консенсус був застосований само собою. Власне, це сприяло створенню доволі динамічного, з точки зору подальшого розвитку країни, консенсус-проекту нових інституціональних змін. Думаю, не останню роль цей політичний консенсус відіграв для мирного «розлучення» Чехії та Словаччини з 1993 р. Утворення однорідного співтовариства учасників політичного процесу і внаслідок цього відсутність проблеми досягнення консенсусу з приводу правил політичної гри і пов'язаної з ним проблеми «дурної безкінечності» не потребувало відповідного переговорного процесу з узгодження інтересів сторін, як це відбувалося у Польщі і Угорщині. Таким чином, необхідна інституціональна умова формування конструктивної опозиції в Чехословаччині була забезпечена іншими, ніж у країнах з договірним типом переходу, способом, а консенсус з приводу правил гри досягався у формі непродекларованого консенсусу.

Висновки. По-перше, характерною рисою інституціоналізації конструктивної опозиції в країнах ВГ вважалось те, що для них властивим було тривале функціонування інституту конструктивної опозиції у формі протоінституту. Наявність опозиційно налаштованого опозиційного прошарку протягом значного часу сприяло формуванню правил гри, заснованих на політичному консенсусі, що не сприяло інтеграції екстремістськи налаштованих політичних груп у політичний процес і було фактором зниження конфліктного потенціалу.

По-друге, – швидше формування конструктивної опозиції характерне для країн, у яких мав місце так званий «договірний тип демократичного переходу», який відбувся у форматі «круглих столів» (Польща та Угорщина). В країнах, у яких політичний перехід відбувався у формі абдикації, конструктивна опозиція також сформувалася, хоча там інституційні передумови формувалися дещо іншим способом (Чехословаччина). Такими процедурними умовами були правила процедурного консенсусу – суб'єктам політичного конфлікту вдалося досягти домовленостей щодо подальших реформ під тиском насамперед «вулиці» – громадянського суспільства, яке формувалося.

По-третє, і у першій, і у другій групі країн опозиція погодилася на реалізацію інституційних змін, які створювали каркас для формування необхідних політичних ліфтів, для того щоб «запустити» нову політичну систему: зокрема, були досягнуті домовленості стосовно типу виборчої системи; можливостей громадян претендувати на обіймання виборних посад; відсутності тиску на політичну опозицію; права громадян створювати незалежні асоціації та організації; регулярного проведення конкурентних і справедливих виборів; наділення посадовців конституційними повноваженнями контролю за урядовими рішеннями. Ці домовленості як принципи згодом були закладені в основу нових політичних інститутів, що було закріплено на конституційному рівні. Нове інституційне середовище включало в себе такі інститути: структура державної влади та рівні повноважень суб'єктів, тобто форма державного правління, незалежна судова система та незалежні ЗМІ, тип виборчої системи, інститут політичних партій. У поєднанні ці інститути сприяли формуванню конструктивної опозиції як інституційних умов, завдяки яким виконуються перераховані критерії процедурної адаптації і, відповідно, реалізується озвучений А. Пшеворські принцип «невизначеність результату за визначеності процедур» [3].

По-четверте, розглянуті вище передумови формування конструктивної опозиції свідчать про зумовленість цих процесів мікросоціальними (процедурними) і макросоціальними (структурними) факторами. Досягнення домовленостей стосовно «правил гри» на етапі демократичного переходу і елементарне розуміння необхідності їх дотримання політичними акторами дало їм

елементарну можливість «прижитися», ставши, у термінах А. Пшеворські, «єдиними правилами гри у місті» [3]. Тому у випадку ВГ маємо і сприятливий збіг обставин, і сприятливі стартові умови на етапі демократичного переходу, і елементарну відповідальність політичних акторів, що й зумовило відносно безболісний демократичний транзит з наступним утвердженням політичного плюралізму і формування конструктивної опозиції.

1. Абдуллаева Ю. М. Институциональные условия формирования конструктивной оппозиции в странах Центральной и Восточной Европы. – Дис. ... к. полит. н. / Ю.М. Абдуллаева. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 45.

2. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи : порівняльний аналіз / А. С. Романюк, В. С. Литвин, Н. В. Панчак-Бялоблоцка; Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2014. – С. 11 – 20.

3. Пшеворски А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворски. – М.: РОССПЭН, 1999.

4. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам. А.Ю. Мельвиль // Полис. – 1998. – №2. – С. 6 – 38.

5. Польша. Вопросы и ответы: Справочник. – М., 1991. – С. 124.

6. Raport z badania Polacy'84. Dynamika konfliktu i konsensusu / Pod red. W. Adamskiego. – Warszawa, 1986. – S. 239 – 243.

7. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела / В. Тисменяну. – К. : Мегатайп, 2003. – 336 с.

8. Вятр Е. Трансформация тоталитарных и авторитарных режимов в современной демократии : Лекции по политологии / Е. Вятр. – Таллин, 1991.

9. Панчак-Бялоблоцка Н. Політична структуризація парламентів країн Центральної Європи : монографія / Н. Панчак-Бялоблоцка. – Львів : ПАІС, 2014. – С. 163 – 167.

10. Бокало Н. Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі країн Вишеградської групи) / Н. Бокало, С. Трохимчук. – Львів, 2000. – С. 35.

11. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. Т.3. Трансформации 90-х годов. Ч. 1. – М. : Наука, 2002. – С. 34.

12. Желицкий Б. Й. Многопартийность и политическая панорама в современной Венгрии / Б. Й. Желицкий // Политический ландшафт стран Центральной Европы середины 90-х годов. – М., 1997. – С. 59 – 60.

13. Щербакова Ю. Политические силы Чехословацкой революции / Ю. Щербаков // Международный исторический журнал: Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: взгляд через десятилетие. – 2000. – №7 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.history.mashaon.ru>